

LEVE HET LATIJN

Nicola Gardini

Leve het Latijn

*Geschiedenis en schoonheid
van een nutteloze taal*

Vertaald uit het Italiaans
door Emilia Menkveld

De vertaler ontving voor deze vertaling
een projectsubsidie van het Nederlands Letterenfonds.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Oorspronkelijke titel *Viva il latino*. Uitgeverij Garzanti, Milaan

© Garzanti 2016

© Nederlandse vertaling Emilia Menkveld /

Uitgeverij Wereldbibliotheek 2019

Alle rechten voorbehouden

Omslagontwerp Maartje Vermeer

Foto auteur © Nicolas Moureaux

NUR 610

ISBN 978 90 284 2774 7

www.wereldbibliotheek.nl

Voor Federico Maviglia

Als ik zie hoe overtuigend, levendig en
diepgaand zij zich uitdrukken, dan zeg ik niet:
dat is goed gezegd, maar: dat is goed gedacht.
De kracht van het denken geeft de woorden vleugels.

Michel de Montaigne¹

Wie spreekt over liefde voor het verleden,
heeft het eigenlijk over liefde voor het leven;
er ligt zoveel meer leven in het verleden dan in het heden.

Marguerite Yourcenar

Als je in moeilijkheden bent, spreek dan Latijn
en je zult zien dat ze je met rust laten.

Paolo Poli

De volmaakte perfectie van de Latijnse taal...

Giacomo Leopardi

Inhoud

1	Een huis	11
2	Wat is Latijn?	19
3	Welk Latijn?	21
4	Een goddelijk alfabet	25
5	Mysterie en verwondering	31
6	Een hemel vol sterren	37
7	Een schim	51
8	Het meten van de werkelijkheid	61
9	De kracht van definities	67
10	De zin van seks	79
11	Een rilling door de syntaxis	85
12	Sturing	101
13	Verlies van identiteit	109
14	Zuchten en kraken	119
15	Het woord <i>umbra</i>	131
16	Onverstoord alles zeggen	143
17	Nieuwe paden en tandpasta	155
18	Doornstruiken, afgronden en herinneringen	169
19	De plicht tot verbetering	183
20	De eenzaamheid van de liefde	195
21	Nogmaals over geluk	205
22	Tot besluit: ode aan een nutteloze taal	217
	<i>Dankwoord</i>	229
	<i>Noten</i>	231
	<i>Noot van de vertaler</i>	237
	<i>Register van persoonsnamen</i>	239
	<i>Register van geciteerde passages</i>	245
	<i>Register van personages</i>	249
	<i>Register van teksten</i>	251

1 Een huis

Ik was in die tijd niet zonder enige verwaandheid begonnen aan de methodische studie van het Latijn.

Jorge Luis Borges²

Hoe ontstaat de liefde voor een taal? En om precies te zijn, voor het Latijn?

Als kind werd ik al gegrepen door het Latijn. Ik weet niet precies waarom. Als ik erover nadenk, komen er wel wat herinneringen boven, maar die bieden niet per se een verklaring. Een aandrift of roeping laat zich moeilijk uitleggen. Je kunt er hooguit over vertellen.

Het Latijn heeft me geholpen me van mijn familie los te maken, de weg naar de poëzie en de literatuur te vinden, vooruit te komen tijdens mijn studie, van vertalen te gaan houden, mijn vele interesses richting te geven en uiteindelijk ook mijn brood te verdienen. Ik heb Latijn gegeven aan de New School in New York, op het Verri-lyceum in Lodi en het Manzoni-lyceum in Milaan, en ook nu gebruik ik het nog dagelijks in Oxford, waar ik renaissanceliteratuur doceer, want zonder Latijn geen Renaissance. Tijdens mijn jeugd werd de taal voor mij een amulet en een magisch schild, een beetje zoals bij Julien Sorel, de hoofdpersoon van *Het rood en het zwart*. Bij rijke vriendjes thuis viel ik in de smaak, omdat ze wisten dat ik goed was in Latijn. Toen ik meteen na mijn studie klassieke talen begon aan een promotie in de vergelijkende literatuurwetenschap aan New York University, was het aanvankelijk vooral mijn kennis van het Latijn die de Amerikaanse professoren konden waarderen. Pas daar, in die Amerikaanse omgeving, waar je persoonlijkheid

belangrijker was dan wie je ouders waren, begreep ik echt hoeveel geluk ik had. Dankzij het Latijn was ik nooit alleen. Mijn leven is met eeuwen verlengd en over meerdere continenten uitgewaaid. Als ik iets goeds voor anderen heb gedaan, was dat dankzij het Latijn. Wat ik aan goeds voor mezelf heb gedaan, heb ik zonder twijfel uit het Latijn afgeleid.

Door me bezig te houden met Latijn, was ik er al vroeg aan gewend om ook in mijn eigen taal lettergrepen en klanken te onderscheiden. Het leerde me hoe belangrijk de muzikaliteit van woorden is – de kern van poëzie. De woorden die ik altijd al gebruikte, vielen ineens uit elkaar in mijn hoofd en gingen wervelen als blaadjes in de wind. Dankzij het Latijn kreeg een Italiaans woord minstens twee keer zoveel betekenis. Onder de bloeiende taal van alledag lagen diepe wortels uit de Oudheid. Zo ontdekte ik – ik herinner me die oktoberochtend in de tweede klas nog goed – dat *giorno* en *di*, Italiaanse synoniemen voor het woord ‘dag’, aan elkaar verwant zijn, hoewel je dat op het eerste gezicht niet zou zeggen. *Giorno* is afgeleid van *diurnus*, de bijvoeglijke vorm van het Latijnse woord voor ‘dag’, *dies*, waarvan ook *di* afstamt. De Italiaanse bijvoeglijke vorm *diurno* heeft dus dezelfde etymologie als *giorno*. Het was alsof ik een geheime deur had geopend, alsof ik ineens achter de muren kon kijken. Toen ik aan de andere kant stond, zag ik plotseling dat ook het Italiaanse *oggi* (‘vandaag’) iets met *giorno* en *diurno* te maken had, en dus met *dies*. Het komt namelijk van *hodie*, dat is opgebouwd uit *ho-* (van het aanwijzende voornaamwoord *hic*, ‘deze’) en *-die* (letterlijk ‘op deze dag’). Net als *meriggio* (‘middag’, van *meridies*) en *quotidiano* (‘dagelijks’, van *cotidie*). En misschien geldt dat ook wel voor de naam van de oppergod Jupiter, de ‘Dies-piter’, bijvoorbeeld te vinden in de *Oden* van Horatius (1.34.5): de ‘vader van de dag’ – waarbij ‘Dies’ bovendien etymologisch verwant lijkt aan de Griekse naam ‘Zeus’. Toen ik die onopvallende wortel *di-* eenmaal herkende, was ik in staat het dagelijks leven te verbinden met de mythologie, het heden met een archaïsche, heilige Oudheid. (Nee, helaas is het Engelse *day* hier niet direct aan verwant, maar het is wel een goed voorbeeld

van een misleidende gelijkenis. Zo zijn er overigens vele ‘valse vrienden’ – denk maar aan het Italiaanse *caldo*, dat niet ‘koud’ maar juist ‘warm’ betekent.) Deze vermenigvuldiging van betekenissen deed een beroep op mijn nauwkeurigheid, historisch begrip en geloof in verborgen strekkingen, in de kracht van etymologie, maar liet me ook wennen aan verraderlijke grijstinten, aan de pracht van beelden en daarmee ook aan ambivalentie, aan vaagheid, aan suggestie, aan het zeggen van twee of zelfs drie dingen tegelijk. In de schoolbanken vormde ik me langzaam een beeld van mijn ideaal: schrijven in een glasheldere en tegelijkertijd ‘onpeilbare’ taal.

Als kind voelde ik me al aangetrokken tot het Latijn omdat het uit de Oudheid kwam, die ik altijd al boeiend had gevonden. Het waren vooral bepaalde objecten die me mateloos fascineerden, mijn hart ging er echt sneller van kloppen. De piramides bijvoorbeeld, de zuilen van Griekse tempels en de mummies uit het Egyptisch Museum in Turijn, dat ik met school had bezocht. Ik weet ook nog dat het in het tekstboek in het derde jaar ging over de *domus*, het patriciërshuis, en over *insulae*, de huizen van het gewone volk. Mijn familie en ik, ontdekte ik, woonden in een *insula*.

Een echt Latijnboek kreeg ik pas op de middelbare school. De *domus* stond er uitvoerig in beschreven. Zo leerde ik ook enkele architectonische begrippen, mijn eerste Latijnse woorden: *impluvium*, *atrium*, *triclinium*, *tablinum*, *vestibulum*, *fauces* (destijds wist ik nog niet dat deze termen afkomstig zijn uit *De architectura* van Vitruvius, een van de invloedrijkste boeken uit de architectuurgeschiedenis). Geweldig, zo’n huis waar de regen door een gat in het dak naar binnen stroomde en werd opgevangen in een bassin, met een zuilengalerij en heel veel kamers, een huis waarin niemand je kon vinden, zo groot was het! Zo werd Latijn leren voor mij synoniem voor de wens tot sociaal-economische vooruitgang – bij gebrek aan een beter woord; voor de droom van een prachtig huis. Preciezer gezegd werd het Latijn in mijn verbeelding een ruimte waar je gelukkig kon leven; het werd dé ruimte voor geluk. Die ruimte beperkte zich niet tot mijn gedachten, maar kwam als van-

zelf door mijn pen naar buiten: overal tekende ik plattegrondjes van *domus*, onder de verbijsterde blik van mijn ouders (die mijn gedrag rechtvaardigden door te zeggen dat ik wel architect zou worden), ik voorzag elk vakje van de juiste naam en wist zeker dat ik op een dag écht mijn eigen *domus* zou hebben.

Veel meer had het Latijn me destijds ook niet te bieden. In 1977, het jaar dat ik naar de middelbare school ging, was het afgeschaft als verplicht schoolvak. Onze goede lerares, mevrouw Zanframundo, trok nog wel een uurtje uit voor Latijn, eerder uit gewoonte dan uit overtuiging, maar ze vroeg weinig van de leerlingen. Ik bracht mezelf de eerste en tweede declinatie bij, uit pure liefde, zonder erg mijn best te doen de logische functie van de uitgangen te begrijpen. Maar wat was het heerlijk om alleen al de namen van de naamvallen te kennen: nominativus, genitivus, dativus, accusativus, vocativus, ablativus.

Er was nog iets wat mijn fantasie prikkelde, bedenk ik nu: het voorbeeld van mijn moeder. Ik kan zeggen dat Latijn voor mij, nog voordat ik ermee in aanraking kwam, misschien geen moedertaal was (zoals voor Montaigne, die beweerde dat hij het nog eerder sprak dan Frans), maar toch zeker natuurlijk en vertrouwd klonk. Als meisje had mijn moeder, voordat ze naar Duitsland emigreerde, enige tijd doorgebracht bij de nonnen in Aquila degli Abruzzi, waar ze een aantal Latijnse gebeden had geleerd – het *Requiem aeternam* (waarvan ik mijn hele jeugd heb gedacht dat je het schreef als ‘requeie meterna’), het *Pater noster*, het *Ave Maria*... Voor mij was dat voldoende om te denken dat ze Latijn kende. Zelf heeft ze dat nooit beweerd, ze zei juist dat ze er niets van begreep, dat ze net als haar vriendinnetjes alleen maar had geleerd om als een papegaai na te praten wat ze elke ochtend en avond tijdens de mis hoorde. En wie weet hoeveel vloeken daarbij onbedoeld over haar lippen kwamen! (‘Ongeschoolde mensen,’ zo merkt Gian Luigi Beccaria op, ‘hebben het Latijn van de mis nooit goed begrepen. Priesters inclus.’)³ Wat mij betreft hoefde ze ook niet meer te doen dan dat papegaaien; hoe onbegrijpelijk en vervormd het ook klonk, voor mij was ze een expert in Latijn. Dankzij die bizarre

klanken werd ze in mijn ogen de geweldige moeder van het net zo geweldige huis dat ik later zou bouwen met de eenvoudige woorden van Vitruvius.

Ik heb pas echt Latijn geleerd op het gymnasium, waar ik me uiteindelijk inschreef na een felle strijd met mijn vader. In de hogere klassen kon ik mijn kennis verfijnen. Op de universiteit heb ik simpelweg heel veel gelezen. Ik had altijd goede, veeleisende docenten. Toch kan ik zonder opscheppen zeggen dat ik Latijn in mijn eentje heb geleerd: door passie, toewijding en nieuwsgierigheid. Als de lerares één vertaling opgaf, deed ik er drie of vier. Ik vertaalde iedere dag, ook als we geen huiswerk hadden. Naast de tekst die we in de les behandelden, haalde ik voor mezelf nog twee of drie oefenboeken uit de docentenbibliotheek, die ik gretig verslond. 's Avonds was een goed moment om te vertalen, vlak voor ik naar bed ging. Ik koos de moeilijkste teksten uit, die met drie sterren. 's Nachts sprak ik Latijn in mijn slaap. Tenminste, dat zei mijn vader, die me hoorde vanuit de woonkamer.

Ik heb mijn vertalingen nooit opgeschreven: ik maakte ze uit mijn hoofd en onthield ze. Bij een overhoring haalde ik ze terug of maakte ze ter plekke opnieuw, naast de tafel van de leraar, met de Latijnse tekst voor mijn neus. Ik hield er niet van om één vertaling op papier te zetten. Ik had het gevoel dat de schriftelijke versie er alleen toe diende om de imperfectie van het resultaat te onderstrepen en mogelijke fouten te vereeuwigen. Het was beter om alles aan de geest over te laten. Daar kon de vertaling rijpen, beter en beter worden, de betekenis werd deel van het geheugen, waarbij alle onduidelijkheid verdween en de gaten zich vulden, want het geheugen houdt niet van dingen die lelijk of onvolledig zijn.

En nu schrijf ik dus een boek om de liefde voor het Latijn over te brengen, of in elk geval een poging daartoe te doen, en iets van die opwinding, dat gevoel van ontdekking door te geven dat ik, zelfs met al mijn ervaring, nog altijd krijg bij het lezen van die taal. Geen grammatica, geen taalkundig of literair-historisch werk, maar een boek over de schoonheid van het Latijn.⁴

Ik put hiervoor uit mijn kennis van de oorspronkelijke teksten, waarmee ik me tamelijk grondig heb beziggehouden, en uit vele – recente en oudere – wetenschappelijke studies. Maar wat je zult lezen, komt in de eerste plaats voort uit het streven de taal op een nieuwe manier te doorgronden, uit het verlangen opnieuw verliefd te worden. Ik heb veel herlezen en nog eens overdacht, waardoor mijn schrijven langzaam vorm kreeg en mijn aandacht op dezelfde manier werd geprikkeld als bij het maken van een gedicht of roman.

Ik zal thematisch te werk gaan en me telkens op bepaalde auteurs en passages richten, waarbij ik de vaktermen tot een minimum zal beperken en – voor de overzichtelijkheid – niet verder zal ingaan op de verhouding tussen Latijn en Grieks. Auteurs en passages krijgen dus een andere rol dan in een Latijnse literatuurgeschiedenis: in dit boek vertegenwoordigen ze bij wijze van spreken een bepaalde ‘episode’ in de ontwikkeling van het Latijn en staan ze niet altijd in chronologische volgorde. Ze illustreren wat er op een bepaald moment en onder bepaalde omstandigheden gebeurt in het Latijn en hoe daaruit een lange traditie ontstaat, die nog altijd voortleeft. De auteur treedt niet zozeer op als individu, maar eerder als momentopname in de taal. Als we Cicero of Vergilius tegenkomen, gaat het eigenlijk niet om het Latijn van Cicero of het Latijn van Vergilius. Het gaat meer om wat er met het Latijn gebeurt als het uit de pen van Cicero of Vergilius komt (ook hier geldt dat we Vergilius niet beschouwen als een persoon, maar als een verzameling taalverschijnselen, die van tekst tot tekst kunnen variëren). Tegelijkertijd ben ik er vast van overtuigd dat elke schrijver – niet alleen in de Latijnse literatuur – slechts een belichaming is van de empirische omstandigheden waaronder talen kunnen veranderen en zich ontwikkelen. Ik weet dat het altijd gaat over persoonlijke stijl, dat stijl de ene auteur van de andere onderscheidt, maar uiteindelijk is stijl slechts een momentopname van een taal.

Dit boek richt zich in de eerste plaats tot scholieren, jongens en meisjes die meer dan wie ook proberen het nut in te zien van wat ze zien en doen. Tegelijkertijd hoop ik met dit boek ook minder

jonge lezers te bereiken, of ze nu deskundig zijn of niet. Misschien kan ik een paar oud-gymnasiasten weer enthousiast maken voor een vak dat ze, om welke reden dan ook, verfoeiden en waaraan de herinnering allang is vervaagd. Ook zou het mooi zijn als ik iets wezenlijks kan meegeven aan politici en docenten, belastingadviseurs en artsen, advocaten en schrijvers, maar ook aan wie zich nog nooit met Latijn heeft beziggehouden en die er nu, zonder vooroordelen, angst of intuïtieve weerzin, meer van wil weten – gewoon uit nieuwsgierigheid.

Ik ben al heel tevreden als het me lukt om een paar lezers te laten inzien hoe belangrijk Latijn is en waarom kennis van die taal, of in elk geval enig idee van wat ze behelst – zoals dat geldt voor alle belangrijke zaken in de wereld; muziek, kunst, wetenschap of bepaalde natuurverschijnselen – echt een frisse wind door ons leven kan laten waaien.

2 Wat is Latijn?

Latijn is de taal van het oude Rome en van de cultuur die daar is ontstaan. In de loop van vele eeuwen heeft die cultuur zich verspreid over een enorm gebied, het zogeheten Romeinse Rijk, en werd de taal het schriftelijke en mondelinge communicatiemiddel voor een groot deel van de mensheid. Zelfs in de moderne tijd, waarin het gesproken Latijn allang heeft plaatsgemaakt voor diverse Romaanse talen, dient het nog steeds als expressiemiddel voor dichters, letterkundigen en onderzoekers uit uiteenlopende disciplines.

Latijn is de taal van de rechtspraak, van de architecten en de ingenieurs, van de krijgskunst, de wetenschap, de filosofie, de godsdienst, en – hier vooral van belang – van een bloeiende literatuur, die eeuwenlang als voorbeeld diende voor alle westerse literatuur. Van iedere vorm van talige creativiteit en kennis zijn in het Latijn voortreffelijke voorbeelden te vinden: poëzie (epiek, elegie, epigram, et cetera), retorica, komedie, tragedie, satire, persoonlijke en formele brieven, romans, geschiedschrijving, dialogen en niet te vergeten ethiek, natuurkunde, rechtsgeleerdheid, kookkunst, kunsttheorie, astronomie, landbouwkunde, meteorologie, grammatica, oudheidkunde, geneeskunde, techniek, meetkunde en religie.

Het literaire Latijn beschrijft in honderden meesterwerken liefde en oorlogen, het reflecteert op lichaam en geest, het theoretiseert over de zin van het leven en de taken van de mens, over het lot van de ziel en de aard van materie, het bezingt de schoonheid van de natuur, het belang van vriendschap, het verdriet om het verlies van dierbaarheden. Ook bekritiseert het corruptie, het beschouwt de dood, de willekeur van macht, geweld en wreedheid. Het verbeeldt het innerlijk, vangt emoties in woorden, formuleert ideeën over de wereld en de samenleving. Het Latijn is de taal van de verhouding

tussen het ene en alles; de taal van de complexe tegenstelling tussen vrijheid en dwang, tussen privésfeer en openbaarheid, tussen beschouwend en actief leven, tussen hoofdstad en provincie, tussen stad en platteland. En het is de taal van de verantwoordelijkheid en het persoonlijk plichtsbesef, de taal van de innerlijke kracht, de taal van het fatsoen en de wil, de taal waarmee je oordeelt over onrecht, de taal van het geheugen. De intentie spreekt Latijn, het protest spreekt Latijn, de bekentenis spreekt Latijn, de saamhorigheid spreekt Latijn, de ballingschap spreekt Latijn, de herinnering spreekt Latijn.

Latijn is het belangrijkste monument dat er bestaat voor de cultuur van het woord en het geloof in de kracht van taal. Ik moet denken aan brief 16 van Plinius de Jongere (ca. 61-112 n.Chr.), waarin hij de veelzijdige schrijfkunst van een zekere Pompeius Saturninus prijst. Plinius spreekt over ‘ingenium (...) varium, flexibile, quam multiplex’, waarbij hij met ‘ingenium’ geen zelfontwikkeld intellect bedoelt, maar een natuurlijke aanleg (het woord bevat de wortel *gen-*, die duidt op een ‘geboorte’), die wij ‘talent’ noemen, ook een woord van Latijnse oorsprong.⁵ Pompeius Saturninus heeft dus *aanleg* voor alle vormen van taaluitingen: redevoeringen, geschiedschrijving, poëzie, brieven. Nergens schiet hij tekort: hij schrijft soepel en verheven, licht en zwaar, vriendelijk en fel, zoals het hem uitkomt. Plinius kan niet ophouden hem te lezen en te bewonderen, als een van de grootste namen uit de Oudheid. Het is doodzonde dat er van hem – zoals van zo veel geweldige schrijvers – niets is overgeleverd.

Als we over Latijn spreken, gaat het in de eerste plaats over de absolute toewijding om gedachten te ordenen in evenwichtige, diepgravende teksten, betekenissen zo zorgvuldig mogelijk uit te kiezen, woorden harmonieus op elkaar af te stemmen, zelfs de vluchtigste gemoedstoestanden in taal te vatten, te vertrouwen op expressie en argumentatie, het toevallige en vergankelijke vast te leggen in een taal die het moment overstijgt.